

«ΣΤΙΓΜΕΣ ΣΤΟΝ ΧΡΟΝΟ»

Συζητώντας για τους μινωικούς αποθέτες θεμελίωσης

Χριστίνα Παπαδάκη

Αρχαιολόγος

papadakichristina@gmail.com

Το άρθρο¹ αφορά στους μινωικούς αποθέτες θεμελίωσης, σχολιάζοντας ακροθιγώς ζητήματα που σχετίζονται με την ορολογία και τα βασικά χαρακτηριστικά τους, με έμφαση στη χωροθέτηση και στο περιεχόμενο. Στο πλαίσιο αυτό, επιχειρούνται, τηρουμένων των αναλογιών, συγκεκριμένοι παραλληλισμοί με τους αιγυπτιακούς και μεσοποταμιακούς αποθέτες, δεδομένου ότι το έθιμο της τελετουργικής θεμελίωσης των κτηρίων απαντά, ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους, σε όλους τους Μεγάλους Πολιτισμούς της Ανατολικής Μεσογείου. Τέλος, αναλύονται με συντομία οι βασικότερες προσεγγίσεις αναφορικά με την ερμηνεία του φαινομένου και την, κατά το δυνατόν, πληρέστερη κατανόησή του.

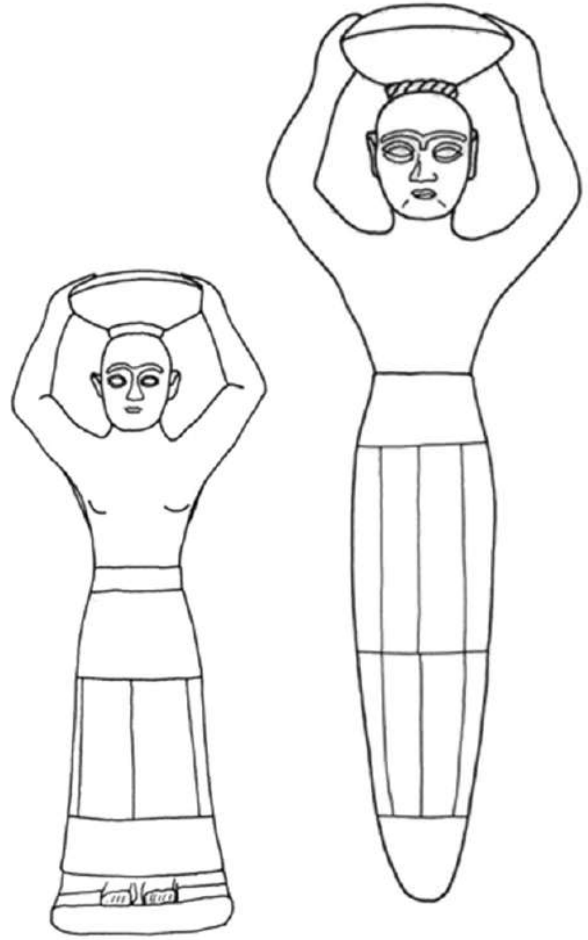
Λέξεις ευρετηρίου

αποθέτες θεμελίωσης
(εν)αποθέσεις θεμελίωσης
τελετουργίες θεμελίωσης
εγκαίνιο
μνήμη

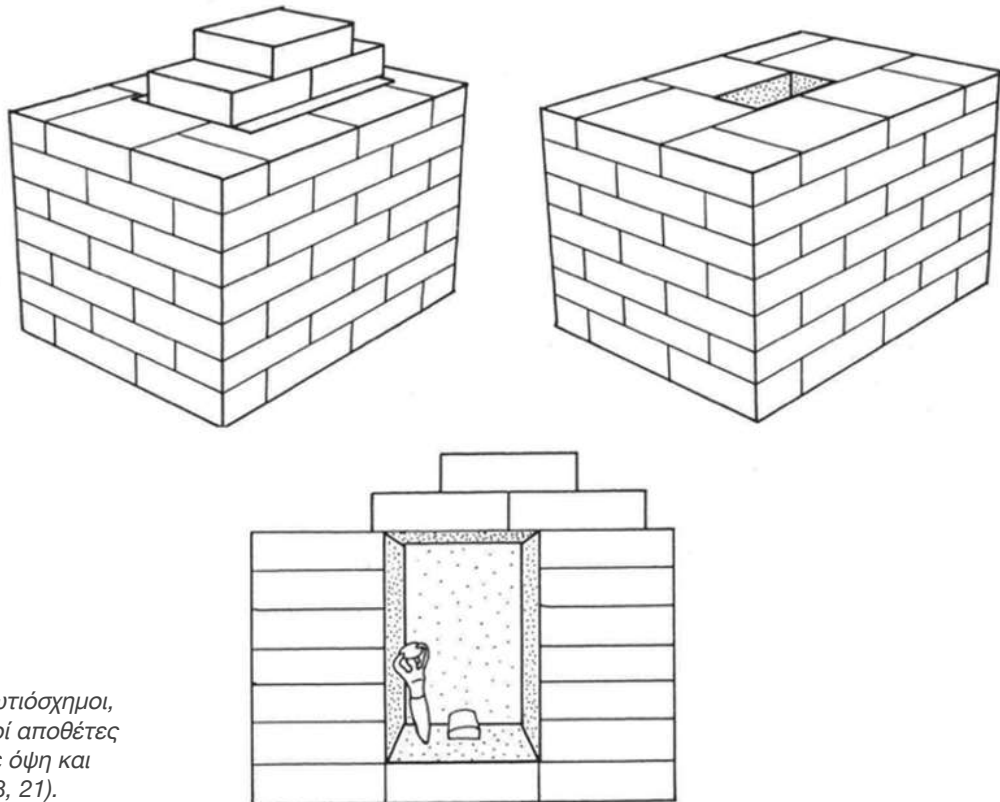

1. Λίθινο ρυτό ταύρου, πιθανόν από αποθέτη
θεμελίωσης, στο «Μικρό Ανάκτορο» της
Κνωσού (Betancourt 2008, fig. 6).

Η πολυπλοκότητα του ζητήματος των αποθετών θεμελίωσης αντανακλάται, καταρχήν, στη σχετική ορολογία,² η οποία καλείται να περιγράψει το διαχρονικό και διαπολιτισμικό φαινόμενο της στοχευμένης και κοινωνικά οργανωμένης απόθεσης πολυποίκιλων, φυσικών και υλικών, αγαθών στα θεμέλια οικοδομημάτων ή και ολόκληρων πόλεων.³ Συνήθως, επιλέγεται, όπως και στο παρόν άρθρο, ο οικείος όρος *αποθέτης* / *(εν)απόθεση θεμελίωσης* καθώς παρέχει στον αναγνώστη κάποια ιδέα ως προς το τι πρέπει να περιμένει.⁴ Κατά καιρούς, όμως, στο πλαίσιο διορθωτικών εστιασμών της έρευνας, επινοούνται περιφράσεις, όπως *αναθηματικός - αφιερωματικός αποθέτης*⁵ ή *κτηριακή⁶ - αναμνηστική⁷ εναπόθεση*, οι οποίες καλούνται να περιγράψουν με μεγαλύτερη ακρίβεια το συγκεκριμένο φαινόμενο. Άλλοτε, πάλι, οι αποθέσεις αυτές χαρακτηρίζονται ως *επιτοίχιες (wall deposits)*, *υπο/ενδοδαπέδιες (sub / under - in floor deposits)* ή ως *αρχαιολογικά (μικρο)περιβάλλοντα της τοιχοποιίας ή μεταξύ των τοιχοδομών (in wall / between wall contexts)*.⁸ Πρόσθετη σύγχυση προκαλεί το γεγονός ότι, οι όροι *αποθέτης θεμελίωσης* και *εγκαίνιο* δεν είναι απολύτως ταυτόσημοι καθώς το αρχαιοελληνικό

2. Τυπικά, των μεσοποταμιακών αποθετών θεμελίωσης, ειδώλια «κανηφόρων» (Ellis 1968, fig 22, 23).

3. Τυπικοί, κιβωτιόσχημοι, μεσοποταμιακοί αποθέτες θεμελίωσης, σε όψη και τομή (Ellis 1968, 21).

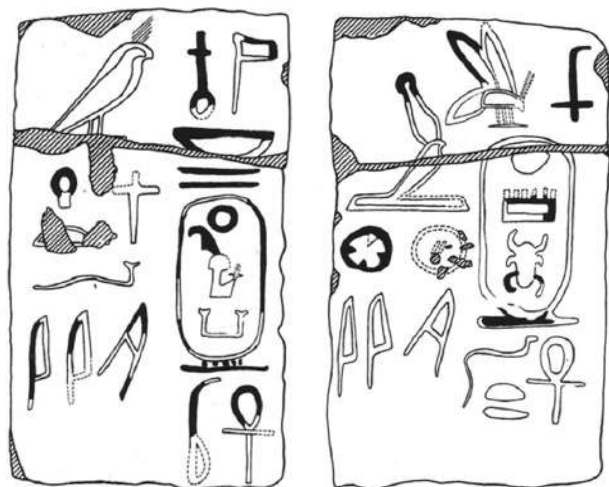
4. Μεσοποταμιακό ανάγλυφο με σκηνές τελετουργικού θεμελίωσης (Vianello 2011).

ρήμα *έγκαινίζω* σημαίνει *ανακαινίζω*, *ανανεώνω*, *καινοτομώ* αλλά και *καθιερώνω*, *αφιερώνω*.⁹ Συνεπώς το *εγκαίνιο*, διατηρώντας την αναμνηστική και αποτροπαϊκή του διάσταση, σηματοδοτεί κυρίως τη μετασκευή ή ανακαίνιση ενός κτηρίου.¹⁰ Παράλληλα, οι λεγόμενες τελετουργίες καθγιασμού ή καθοσιώσεως (*rites/rituals of consecration*) συνδέονται περισσότερο με την ολοκλήρωση της κατασκευής του. Μάλιστα, οι Ρωμαίοι τις διαχώριζαν πλήρως χρησιμοποιώντας, αντίστοιχα, τους όρους *inauguratio* και *consecratio*.¹¹ Κοινός, ωστόσο, τόπος όλων των παραπάνω δηλωτικών

εκφράσεων και εννοιών είναι η περιγραφή *μη ορατών* και *διακοσμητικών loci occulti*, που καθώς δεν είναι εύκολο να εντοπιστούν και να παραβιαστούν διαφυλάσσουν, σαν *χρονοθύλακες*,¹² μία *πράξη εμπιστοσύνης* στο μέλλον, που επιβιώνει, με τη μορφή πρόληψης, ως τις μέρες μας.¹³

Βασικά χαρακτηριστικά των μινωικών αποθετών θεμελίωσης

Μεσοποταμία¹⁴ και Αίγυπτος¹⁵ παρέχουν την πληρέστερη εικόνα της τελετουργικής θεμελίωσης των οικοδομημάτων, καθώς, στις συγκεκριμένες περιοχές, τον σημαντικό αριθμό αναγνωρισμένων αποθετών θεμελίωσης στο πεδίο, συμπληρώνουν οι άφθονες γραπτές και εικονογραφικές μαρτυρίες (εικ. 2-6). Δεν ισχύει, όμως, το ίδιο στην περίπτωση των μινωικών αποθετών θεμελίωσης (εικ. 1, 8-10), τα βασικά χαρακτηριστικά των οποίων μελέτησε πρώτος ο Μπουλώτης,¹⁶ καταλήγοντας, μεταξύ άλλων, στα εξής συμπεράσματα:

5. Ενεπίγραφες πινακίδες από αποθέτη θεμελίωσης αιγυπτιακού ναού (Weinstein 1971-1972, fig. 1).

1. Οι συγκεκριμένοι αποθέτες εντοπίζονται σε μη εμφανή και προσπελάσιμα σημεία ανακτόρων, επαύλεων, απλών οικιών και τάφων, ενώ ο αριθμός τους σε ένα οικοδόμημα δεν είναι σταθερός.

2. Όταν οριοθετούνται έχουν τη μορφή ακανόνιστου λάκκου, επιμελημένου, συνήθως ορθογώνιου, λαξεύματος ή κτιστής *υπόγειας κόγχης*.

3. Το περιεχόμενό τους περιορίζεται, συνήθως, σε πήλινα αγγεία, κυρίως προχυτικά διαφόρων τύπων και συχνά σκόπιμα ανεστραμμένα άωτα κωνικά

6. Ο φαραώ και η θεότητα Seshat κατά την τελετή θεμελίωσης ναού (Greenwell 2005, fig. 1).

κύπελλα, καθώς και σε υπολείμματα από αναίμακτες, αιματηρές και έμπυρες προσφορές.

Στα παραπάνω, θα μπορούσαμε να επισημάνουμε (βλ. και Πίν. I-II):

1. Την πλήρη ενσωμάτωση των μινωικών αποθετών θεμελίωσης στους μεταβατικούς χώρους (κατώφλια, δάπεδα, τοιχοδομές) των κτηρίων, γεγονός που ενισχύει τον μυστικό και μη διακοσμητικό

χαρακτήρα τους, περιορίζοντας παράλληλα την αρχαιολογική τους ορατότητα.

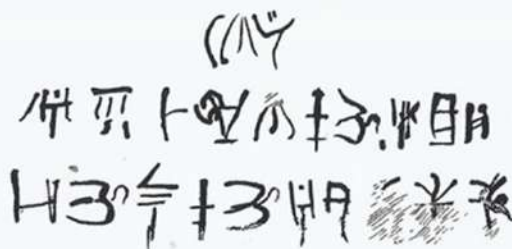
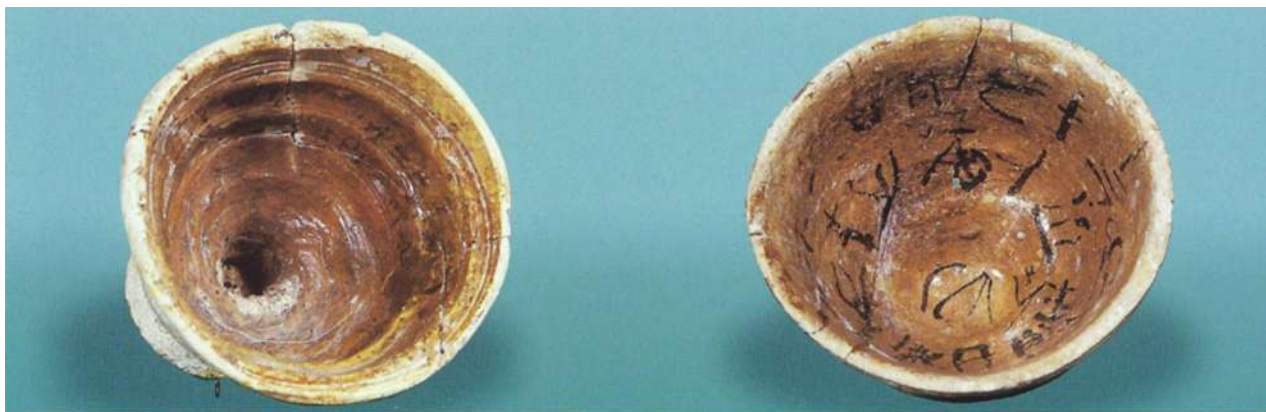
2. Την περιστασιακή συμπίληψη στο περιεχόμενό τους θραυσμάτων από κονίαμα, πιθανόν ως *pars pro toto* των δομικών υλικών ή ακόμη και του ίδιου του οικοδομήματος.¹⁷

3. Την ενδεχόμενη θεατρική διάσταση του τελετουργικού της θεμελίωσης που πιθανόν περιλάμβανε μη ανιχνεύσιμα αρχαιολογικά «διάμεσα», όπως ψυχολογικές τεχνικές που χρησιμοποιούσαν τον προφορικό και γραπτό λόγο (άσματα, ξόρκια, ομιλίες), τη μμητική κίνηση, τη μουσική, τον χορό, τις αποτροπαϊκές χειρονομίες και τις νοητικές παραστάσεις.¹⁸

4. Τηρουμένων των αναλογιών, την ομοιότητα κάποιων αποθετών θεμελίωσης που εγγράφονται σε ανακτορικό περιβάλλον,¹⁹ με αντίστοιχα αιγυπτιακά και μεσοποταμιακά παραδείγματα. Στο πλαίσιο αυτό, αξιοσημείωτη είναι η πρακτική της απόθεσης πολύτιμων πρώτων υλών, που παρέμπει στα *Westdeposita* ανάκτορων και ναών σε πολιτισμούς της Ανατολικής Μεσογείου.²⁰ Στην Αίγυπτο, για παράδειγμα, από την εποχή του Μέσου Βασιλείου και έως τους Πτολεμαϊκούς χρόνους, το περιεχόμενο των αποθετών θεμελίωσης εμπλουτίζεται σταδιακά με πήλινα και λίθινα αγγεία, διάφορα μέταλλα ή ξύλινα εργαλεία, ψήφους και άλλα τέχνηρα από φαγεντιανή, άμορφα θραύσματα από (ημι)πολύτιμες πρώτες ύλες, φυτικές και ζωικές προσφορές, ενεπίγραφες πλάκες από μέταλλο, φαγεντιανή ή ξύλο, φυλακτά,

7. Άωτα κύπελλα από τον αποθέτη θεμελίωσης του ναού της Set, στη Nupt της Naqada (Whitelaw 2000, εικ. 192).

8. Ενεπίγραφα κύπελλα από αποθέτη θεμελίωσης στο Υπόγειο των Μονολιθικών Πεσσών της Οικίας ΝΑ του ανακτόρου της Κνωσού (Μπάνου 2000, εικ. 190 α-β).

σκαραβαίους, κονιάματα και πλίνθους. Κατά την Ύστερη Περίοδο (Δυναστείες XXI-XXIV: 1085-715 π.Χ.) προστίθενται μικρά ορθογώνια πλακίδια από πολύτιμες πρώτες ύλες, όπως χρυσό, άργυρο, χαλκό, διάφοροι κρύσταλλοι, λίθοι και κομμάτια από ελεφαντόδοντο.²¹ Το ίδιο ισχύει και για τους μεσοποταμιακούς αποθέτες, όπου, για την πρακτική της ρίψης, με το χέρι, πολύτιμων μετάλλων και ημιπολύτιμων λίθων στις τάφρους θεμελίωσης σημαντικών, κατά κανόνα, οικοδομημάτων, χρησιμοποιείται στη βιβλιογραφία ο όρος *Streugaben*.²² Αρχαιολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες επιβεβαιώνουν την ευρεία διάδοση του συγκεκριμένου εθίμου στους νεοασσυριακούς, βαβυλωνιακούς και χεττιτικούς αποθέτες θεμελίωσης.²³ Η πρακτική αυτή ερμηνεύεται ποικιλοτρόπως, άλλοτε στο πλαίσιο κάποιας τελετής «συμπαθητικής» μαγείας, καθώς, όπως είναι γνωστό, οι λίθοι, τα ορυκτά και τα μέταλλα θεωρούντο φορείς «μαγικών» ιδιοτήτων,²⁴ και άλλοτε ως «δώρα» προς τις «χθόνιες» δυνάμεις, με στόχο την αποφυγή της δυσμένειάς τους και συνακόλουθα την εξασφάλιση της μακροζωίας του οικοδομήματος.²⁵

Προτεινόμενες ερμηνείες των μινωικών αποθετών θεμελίωσης

α. Η «μαγικοθρησκευτική» ερμηνεία

Πολλά είναι τα κίνητρα που σχετίζονται με τους αποθέτες θεμελίωσης, όπως η *θείκη εύνοια*, η *προστασία*, ο *εξαγνισμός*, η *σύνδεση με το*

παραλθόν, η *διατήρηση της μνήμης*, η *πατρωνία*.²⁶ Κοινός, ωστόσο, άξονας των παραπάνω είναι η «μαγικοθρησκευτική» εξήγηση, καθώς οι όροι της περιγράφουν καλύτερα το «αρχαιότερο» *υπόβαθρο* και *περίβλημα* του φαινομένου.²⁷ Η συγκεκριμένη πρακτική κατευθύνεται από την αρχέγονη συμπεριφορική φόρμουλα της *απόκρυψης*,²⁸ βασικό συστατικό του «μαγικοθρησκευτικού» συστήματος αξιών ήδη από την εποχή των πρώτων (ημι)μόνιμων προ-αγροτικών εγκαταστάσεων.²⁹ Παρατηρείται στη συμπεριφορά των περισσότερων σπονδυλωτών και διακρίνεται από ποικιλομορφία που αποδίδεται σε κοινωνικοβιολογικές ανάγκες και ασυναίσθητες συμπεριφορικές εκδηλώσεις, γνωστές ως *ιδεοκίνητρα*.³⁰ Στο πλαίσιο αυτό, συγκεκριμένες όψεις της «εναποθετικής» λεγόμενης συμπεριφοράς του ανθρώπου, όπως η πράξη ενός τεχνίτη να αφήσει κάποιο, ενδεχομένως προσωπικό, αντικείμενο στην τάφρο θεμελίωσης ενός οικοδομήματος, σηματοδοτώντας την παρουσία και ιδιότητά του, είναι βαθιά ριζωμένες στο υπόβαθρο των αυθόρμητων αντιδράσεων που συνδέονται με ποικίλα ιδεοκίνητρα.³¹ Το ίδιο ισχύει και για την έμφυτη τάση του ανθρώπου να υπηρετεί και να ελέγχει δυνάμεις μέσα από δοκιμασμένες *μμητικές πράξεις* και *κοινά μυστικά* που χρησιμοποιούν ποικίλα υλικά και άυλα (διά)μεσα.³² Συνεπώς, η *επανάληψη* της ίδιας τελετουργικής «συνταγής», με αφορμή την ίδρυση ή μετασκευή ενός κτηρίου, προϋποθέτει ένα αυστηρό μηχανιστικό πλαίσιο που αιτιολογεί ανεξήγητες, και για αυτό επικίνδυνες,

ΠΙΝ. Ι: Συγκεντρωτικός πίνακας δημοσιευμένων μινωικών αποθετών και εναποθέσεων θεμελίωσης (Παπαδάκη 2014, 51-117 με βιβλιογραφία)⁴⁸

ΘΕΣΗ	ΣΗΜΕΙΟ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΤΥΠΟΣ	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
Μάλια	«Ανάκτορο», Δωμάτιο Ι1	Εναπόθεση μεταξύ τοιχοδομών	Τειοδόχη, κύπελλο, τέσσερις πρόχοι	ΠΜ ΙΙΒ
Μάλια	«Ανάκτορο», Δωμάτιο ΙV7	Κτιστός κιβωτίοσχημος αποθήτης	Τειοδόχη	ΠΜ ΙΙΙ – ΜΜ ΙΑ
Πύργος Μύρτου	Κτιστός τάφος	Εναπόθεση κάτω από την πλακόστρωτη αυλή	Δύο μόνωτα κύπελλα, ρυτό	ΠΜ ΙΙΙ – ΜΜ Ι
Βορού	Θολωτός Τάφος Α	Εναπόθεση στην εξωτερική τοιχοδομή	Κωδωνόσχημα ειδώλια, αγγεία πόσης και προχυτικά	ΜΜ Ι
Πόρος	Οικόπεδο Ψυχογιουδάκη	Δεν αναφέρεται	Πολύχρωμη κεραμική, κέρατα αιγοειδών, κωδωνόσχημα ειδώλια	ΜΜ ΙΒ
Γιούχτας	Ιερό Κορυφής	Λάκκος εντός των ορίων του παλαιοανακτορικού «στρώματος θυσιών»	Χάλκινοι αναθηματικοί πελέκειες, τράπεζα τύπου κέρνου	Παλαιοανακτορική περίοδος
Φαιστός	“Ανάκτορο” Δωμάτιο CIX	Εναπόθεση κάτω από δάπεδο	Επτά λοπάδια	ΜΜ ΙΙ
Φαιστός	“Ανάκτορο” Δωμάτιο CVIII	Εναπόθεση κοντά στον βόρειο τοίχο	Δύο λοπάδια	ΜΜ ΙΙ
Φαιστός	“Ανάκτορο” Δωμάτιο LVIII	Λάκκος στο δάπεδο	Λοπάδια	ΜΜ ΙΙ
Φαιστός	“Ανάκτορο” Δωμάτιο CII	Εναποθέσεις στο κέντρο και τη ΝΔ. γωνία του δωματίου	Τρία λοπάδια, μία λεκανίδα	ΜΜ ΙΙ
Παλαίκαστρο	Κτήριο 6, Δωμάτιο R1 (10)	Εναπόθεση στη ΝΑ. γωνία του δωματίου	Γεφυρόστομη πρόχους	ΜΜ ΙΙΒ
Φαιστός	“Casa a sud della rampa”, Δωμάτιο XC	Εναπόθεση στη ΒΔ. γωνία του δωματίου	Τέσσερα άωτα κωνικά κύπελλα	ΜΜ ΙΙ
Φαιστός	“Casa a sud della rampa”, Δωμάτιο XCIII	Λάκκος κάτω από το δάπεδο	Γεφυρόστομος σκύφος και άωτο κωνικό κύπελλο	ΜΜ ΙΙΒ
Φαιστός	“Casa a sud della rampa”, Δωμάτιο XCI	Λάκκος κάτω από δάπεδο	Γεφυρόστομος σκύφος και άωτο κωνικό κύπελλο	ΜΜ ΙΙΙΑ
Φαιστός	“Ανάκτορο” Δωμάτιο CIV	Εναπόθεση σε συνάφεια με δάπεδο	Γεφυρόστομος σκύφος και άωτο κωνικό κύπελλο	ΜΜ ΙΙΙ
Φαιστός	ό.π. Δωμάτιο LXXI	Εναπόθεση σε συνάφεια με δάπεδο	Γεφυρόστομος σκύφος και άωτο κωνικό κύπελλο	ΜΜ ΙΙΙ
Φαιστός	ό.π. Δωμάτιο LXXV	Εναπόθεση σε συνάφεια με δάπεδο	Γεφυρόστομος σκύφος και άωτο κωνικό κύπελλο	ΜΜ ΙΙΙ
Αγία Τριάδα	“Villa Reale”, Διάδρομος 74, ΒΑ γωνία	Μικρό όρυγμα κάτω από το δάπεδο	Πέντε άωτα κωνικά κύπελλα και ένα ημισφαιρικό, δύο γεφυρόστομες πρόχοι, λοπάδια, μικρογραφικό πύραυλο	ΜΜ ΙΙΙΑ
Αγία Τριάδα	“Complesso della mazza di breccia”, Δωμάτιο q	Εναπόθεση πακτωμένη με λίθους	Ρυτό	ΜΜ ΙΙΙ
Αγία Τριάδα	“Edificio di nord-ovest” ΒΔ τομέας	Τετράγωνη, λαξευτή, λιθοπερικλειστή θήκη κάτω από το δάπεδο, στο κέντρο του δωματίου	Δώδεκα άωτα κωνικά κύπελλα, δύο προχοές γεφυρόστομων σκύφων, λαβή πρόχου, όστρακα χύτρας, αστράγαλος ζώου, γουδοχέρι, κάρβουνα	ΜΜ ΙΙΙ
Μάλια	«Ανάκτορο», Quartier V	Εναπόθεση σε αμμώδη με κοιλότητα στη «δυτική τοιχοδομή»	Ασβεστοκονιάματα, κάρβουνα, έντεκα κυάθια, όστρακα	ΜΜ ΙΙΙ
Παλαίκαστρο	Κτήριο 6, Δωμάτιο C (4)	Εναπόθεση στο θεμέλιο του δυτικού τοίχου	Γεφυρόστομη πρόχους	ΜΜ ΙΙΙΑ
Παλαίκαστρο	Κτήριο 6, Δωμάτιο D	Εναπόθεση εντός τοιχοδομής	Πρόχους	ΜΜ ΙΙΙΑ
Παλαίκαστρο	Κτήριο 7, Δωμάτιο 6		Πρόχους	ΜΜ ΙΙΙΒ
Κνωσός	Υπόγειο Μονολιθικών Πεσσών	Διαταραγμένη αρχαιολογική συνάφεια	Δύο ενεπίγραφα άωτα κωνικά κύπελλα	ΜΜ ΙΙΙ Β /ΥΜ ΙΑ
Κνωσός	«Μικρό Ανάκτορο», Χώρος 36	Εναπόθεση σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο κάτω από κλιμακοστάσιο	Λίθινο ταυρόσχημο ρυτό	ΜΜ ΙΙΙΒ –ΥΜ ΙΑ
Κνωσός	Νότια Οικία	Εναπόθεση κάτω από τον βόρειο εξωτερικό τοίχο	Λίθινο κιβωτίδιο με ημιπολύτιμους λίθους	ΜΜ ΙΙΙ –ΥΜ Ι
Σελί		Όρυγμα κάτω από το κατώφλι	Μία γεφυρόστομη πρόχους	ΜΜ ΙΙΙΒ –ΥΜ ΙΑ
Κομμός	“Rampa del Mare”, Χώρος 1	Μη οριοθετημένη εναπόθεση	Έξι άωτα κωνικά κύπελλα, ένα γεφυρόστομο πιθοειδές	ΜΜ ΙΙΙ –ΥΜ Ι
Κομμός	“Central Hillside Area”, Δωμάτιο 8	Μη οριοθετημένη εναπόθεση	Άωτο κωνικό κύπελλο, κύπελλο, ρυτό	ΜΜ ΙΙΙ –ΥΜ Ι
Κομμός	“Central Hillside Area”, Δωμάτιο 9	Μη οριοθετημένη εναπόθεση	Δύο άωτα κωνικά κύπελλα, ρυτό	ΜΜ ΙΙΙ –ΥΜ Ι
Κομμός	“Central Hillside Area”, Δωμάτιο 15	Μη οριοθετημένη εναπόθεση	Ένα κωδωνόσχημο και τέσσερα άωτα κωνικά κύπελλα, μία φιάλη, δύο γεφυρόστομα πιθοειδή, ρυτό	ΜΜ ΙΙΙ –ΥΜ Ι

ΘΕΣΗ	ΣΗΜΕΙΟ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΤΥΠΟΣ	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
Κομμός	“Central Hillside Area”, Δωμάτιο 28	Λάκκος	Τρία άωτα κωνικά κύπελλα, φιάλη, ημισφαιρικό κύπελλο, γεφυρόστομο πιθοειδές	MM III –YM I
Κομμός	“Central Hillside Area”, Δωμάτιο 44	Μη οριοθετημένη εναπόθεση	Επτά άωτα κωνικά κύπελλα, δύο γεφυρόστομα πιθοειδή, ρυτό, πρόχους	MM III –YM I
Κομμός	“Central Hillside Area”, Δωμάτιο 48	Μη οριοθετημένη εναπόθεση	Τρία άωτα κωνικά κύπελλα, τέσσερα γεφυρόστομα πιθοειδή	MM III –YM I
Κομμός	“Central Hillside Area”, Δωμάτιο 51	Μη οριοθετημένη εναπόθεση	Κύπελλο με ευθεία τοιχώματα, άωτο κωνικό, δύο γεφυρόστομα πιθοειδή, ρυτό, χύτρα	MM III –YM I
Γαλατάς «ανάκτορο» Σίσι	Δωμάτιο 58	Δεν αναφέρεται	Δύο άωτα κωνικά κύπελλα σε βάση χονδροειδούς αγγείου	Νεοανακτορική περίοδος
	Κύριο Κτήριο οικισμού	Εναπόθεση στην είσοδο	Ψευδόστομος αμφορέας	Νεοανακτορική περίοδος
Παλαίκαστρο	Κτήριο 6, Δωμάτιο Β	Ρηχό λάξευμα	Κύπελλο	Νεοανακτορική περίοδος
Παλαίκαστρο	Κτήριο 7, Δωμάτιο 6	Εναπόθεση μεταξύ τοιχοδομών	Γεφυρόστομη πρόχους	Νεοανακτορική περίοδος
Παλαίκαστρο	Κτήριο 4, Βόρεια Πρόσοψη	Εναπόθεση μεταξύ τοιχοδομών	Άωτο κωνικό κύπελλο	Νεοανακτορική περίοδος
Παλαίκαστρο	Κτήριο 1	Εναπόθεση κάτω από δάπεδο	Γεφυρόστομη πρόχους	Νεοανακτορική περίοδος
Κνωσός	Οικίες Ακρόπολης, Αγρός Σταφυλάκη	Δύο εναποθέσεις κάτω από δάπεδο	Δύο ομάδες των έξι και των επτά από μικύλα άωτα κωνικά κύπελλα	YM I A-B
Μάλια	«Ανάκτορο», Δωμάτιο IV3	Εναπόθεση στο κατώφλι, κάτω από δάπεδο	Άωτο κωνικό κύπελλο	YM IA
Κνωσός	«Ανεξερεύνητη Έπαυλη»	Εναπόθεση στον νότιο τοίχο διαδρόμου	Πέντε άωτα κωνικά κύπελλα, μία πρόχους, ένα πύραυλο	YM IB
Κνωσός	ΝΔ. τμήμα «ανακτόρου»	Λάκκος	Ένα κύπελλο –ρυτό, τέσσερα υφαντικά βάρη	YM IB
Κνωσός	Οικία δυτικά Στρ/κού Μουσείου, Δωμάτιο Τελετουργικών Αγγείων	Εναπόθεση κάτω από δάπεδο	Οστά ζώων, κύπελλο, όστρακα, σφραγιδόλιθος	YM IB
Αγία Τριάδα	“Complesso della mazza di breccia”, Δωμάτιο b	Εναπόθεση κάτω από τον νότιο τοίχο	Σκύφος	YM I
Νίρου Χάνι	Άγιοι Θεόδωροι	Εν μέρει κτιστός και εν μέρει λαξευτός αποθήτης	Δύο κύαθοι, τέφρα	YM I
Μόχλος	Οικία C1	Επικονιαμένο όρυγμα κάτω από το δάπεδο	Πρόχους, κύπελλο	YM IB
Πετράς	Οικία II	Ορθογώνια θήκη μεταξύ τοιχοδομών	Δώδεκα άωτα κωνικά κύπελλα, προχοίσκη, οστά ζώων, κονιάματα	YM IB
Παλαίκαστρο	Κτήριο 5	Εναπόθεση κάτω από δάπεδο	Τέσσερα κύπελλα με δισκοειδή βάση	YM IB
Χανιά	Πλατεία Αγίας Αικατερίνης, Οικία 1, Δωμάτιο Β	Εναπόθεση σε όρυγμα που καλυπτόταν εν μέρει από τη θύρα	Τέσσερα άωτα κωνικά κύπελλα	YM I
Χανιά	Πλατεία Αγίας Αικατερίνης, Οικία IV	Εναπόθεση κάτω από κλίμακα	Τέσσερα άωτα κωνικά κύπελλα	YM I

καταστάσεις, όπως ο θάνατος και τα φυσικά φαινόμενα, τα οποία καλούνται να υπερβούν και να ελέγξουν δοκιμασμένες «μαγικοθρησκευτικές» πράξεις. Η τοποθέτηση, εξάλλου, των αποθετών θεμελίωσης *κάτω από την επιφάνεια της γης*, διαχρονικό φυσικό όριο ανάμεσα στον Πάνω και τον Κάτω Κόσμο, όπου κατοικούν οι λεγόμενες «χθόνιες» δυνάμεις του «κακού» (νεκροί, πνεύματα, δαίμονες), δεν είναι τυχαία. Κάτω από αυτό το πρίσμα η πράξη της τελετουργικής θεμελίωσης απευθύνεται, προπάντων, στις απρόβλεπτες, ασταθείς και κακόβουλες «χθόνιες» δυνάμεις, που δραπετεύουν στον κόσμο των ανθρώπων μέσα από τα φυσικά ανοίγματα της γης, τα οποία, γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, χρειάζονται καθοσίωση. Ευάλωτοι θεωρούνται και οι «*μεταβατικοί χώροι*» των κτηρίων (κατώφλια, δάπεδα, παράθυρα, τοίχοι, στέγες), που καθώς ορίζουν το *μέσα* από το *έξω*, χρήζουν ιδιαίτερης ενίσχυσης και (προ)φύλαξης.³³ Η ανάγκη προστασίας των συγκεκριμένων σημείων του σπιτιού επισημαίνεται ιδιαίτερος σε μεσοποταμικά τελετουργικά κείμενα.³⁴

Με βάση τα παραπάνω, θα μπορούσαμε, ίσως, να κατανοήσουμε τον *αυθόρμητο* και *περιθωριακό* χαρακτήρα των αποθετών θεμελίωσης, αντιμετωπίζοντάς τους σαν ένα σύνολο από *τεχνικές γοητείας*,³⁵ που καλούνται να εξευμενίσουν, κατά τη διαδικασία μιας μικρογραφικής *Κοσμογονίας*, την Υπέρτατη Δύναμη.

β. Η «οικολογική» ερμηνεία

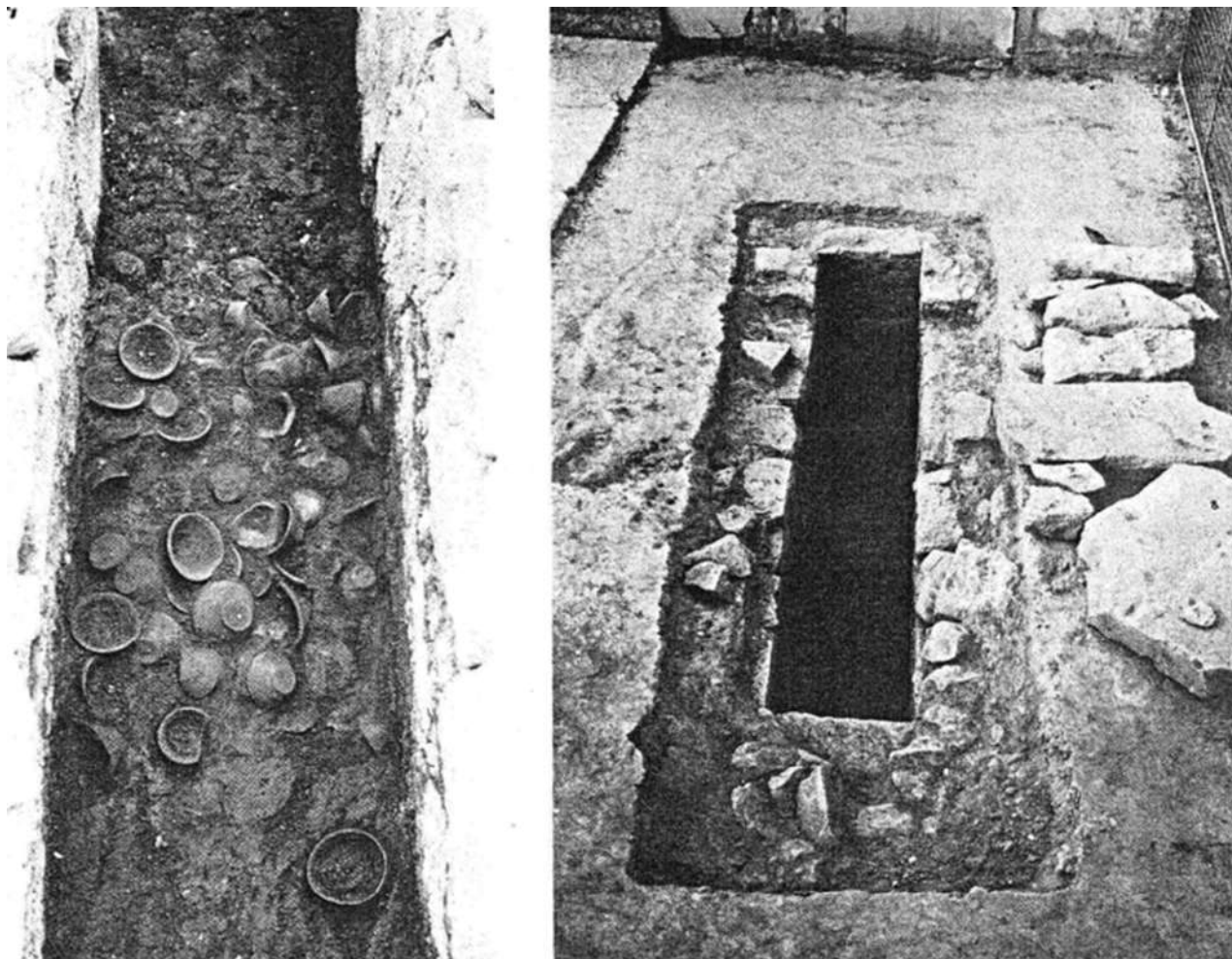
Έχει προταθεί από τον Herva που θεωρεί τις «κτηριακές», όπως τις χαρακτηρίζει, εναποθέσεις ως μέσο διαχείρισης των σχέσεων του ανθρώπου με το φυσικό και δομημένο περιβάλλον του.³⁶ Η συγκεκριμένη προσέγγιση αντλεί ιδέες από τη θεωρία των αναπτυξιακών συστημάτων, υποστηρίζοντας ότι όλα τα έμψυχα και άψυχα υπόκεινται στην αδιάλειπτη διαδικασία της ανάπτυξης.³⁷ Συνεπώς, αντιμετωπίζει τα κτήρια ως αυθύπαρκτες «οντότητες» που «ζουν» και «αυξάνονται», όπως οι έμβιοι οργανισμοί, συνθέτοντας με το πέρασμα του χρόνου τη δική τους «βιογραφία».³⁸ Στο πλαίσιο αυτό εξετάζεται, μεταξύ άλλων, η φαινομενικά

ΠΙΝ. ΙΙ: Συγκεντρωτικός πίνακας δημοσιευμένων μινωικών αποθετών και εναποθέσεων θεμελίωσης – εγκαινίων μεγάλης κλίμακας (Παπαδάκη 2014, 130-195 με βιβλιογραφία)

ΘΕΣΗ	ΣΗΜΕΙΟ ΕΥΡΕΣΗΣ	ΤΥΠΟΣ	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
Κνωσός, «ανάκτορο»	Αποθέτης στο «Δωμάτιο με τις Λεκανίδες» ("Vat Room Deposit")	Επικονιαμένο όρυγμα, κάτω από το δάπεδο	Πήλινα αγγεία (πόσης, προχυτικά, μικρογραφικά, πιξίδες, λύχνοι), εργαλεία αποκρουσμένου λίθου, λίθινα, ελεφάντινα, οστ(ρ)είνα τέχνηρα, θραύσματα χρυσού και χαλκού, ενθέματα και 1721 ψήφοι φαγεντιανής, σφραγίσματα, αυγό στρουθοκαμήλου	ΜΜ ΙΒ
Πετράς	Λάκκος	Δευτερογενής απόθεση από εκκαθάριση κτηρίων της τοπικής αρχηγείας, πιθανό εγκαινίο του «ανακτόρου»	Πλήθος αγγείων κυρίως τροφοκατανάλωσης, πόσης και σεβρίσματος, λίθινη σφραγίδα	Παλαιοανακτορική περίοδος
Φαιστός, «Παλιό Ανάκτορο»	Δωμάτιο XIX	Δευτερογενής απόθεση από την εκκαθάριση παλαιότερων οικοδομικών φάσεων, πιθανό εγκαινίο, κάτω από δάπεδο	Πολλά αγγεία πόσης, όλα ακόσμητα πλην ενός, και προχυτικά, ερυθρά κονιάματα	Παλαιοανακτορική περίοδος
Φαιστός, «Παλιό Ανάκτορο»	Διάδρομος 7 / III	Δευτερογενής απόθεση από την εκκαθάριση παλαιότερων οικοδομικών φάσεων, πιθανό εγκαινίο	102 άωτα κωνικά κύπελλα, ένα με γραπτή διακόσμηση, πιθοειδή, πρόχους, οστά ζώων	Παλαιοανακτορική περίοδος
Κνωσός, «ανάκτορο»	«Θησαυροφυλάκια του Ιερού» ("Temple Repositories")	Δύο υπόγειες, ορθογώνιες, λαξευμένες, λιθοπερικλειστές κίστες	Αντικείμενα από φαγεντιανή (2137 ψήφοι, ειδώλια «θεαίνων των όφρων», ενθέματα, αγγεία πόσης και προχυτικά), ενσφραγιστά διοικητικά τεκμήρια, ενεπίγραφη πλήρη πινακίδα, κέρατα ζαρκαδιών, οστά υφίτσας, σπόνδυλοι ψαριών, ελεφάντινα και οστείνα ενθέματα, απανθρακωμένα δημητριακά και ξύλο, λίθινα τέχνηρα (σταυρός, τράπεζες προσφορών, σφύρες, δίσκος ορείας κρυστάλλου), αργυρό και χρυσά ελάσματα, θραύσματα χαλκού, 6340 όστρακα, πήλινα αγγεία (προχυτικά, αποθηκευτικά)	ΜΜ ΙΙΙΒ / ΥΜ ΙΑ / ΜΜ ΙΙΙΒ –ΥΜ ΙΑ
Φαιστός, «Νέο Ανάκτορο»	Δωμάτιο 50	Ακανόνιστο λάξευμα κάτω από το δάπεδο	Εκατοντάδες κύπελλα, φιάλες, λοπάδια, πυριατήρια, οστά προβάτου ή κατσίκας και ψαριών, πυρήνες ελιάς, κάρβουνα, στάχτες	ΜΜ ΙΙΙΑ
Γαλατάς, «ανάκτορο»	ΒΔ γωνία Βόρειας Πτέρυγας	Εναπόθεση στη θεμελίωση	60 κύπελλα, λεκανίδες, πρόχοι, καμένες οργανικές ύλες, οστά ζώων, κέρατα αιγοειδών, τράπεζα προσφορών	ΜΜ ΙΙΙ
Φουρνί	Κτήριο 4, Χώρος 9	Εναπόθεση στη θεμελίωση, ανάμεσα σε χαλαρά τοιχάρια	250 άωτα κωνικά κύπελλα	Νεοανακτορική περίοδος
Φουρνί	Κτήριο 4, Χώρος 4	Εναπόθεση ανάμεσα στον βράχο και το λιθολόγημα του μπαζώματος	12 άωτα κωνικά κύπελλα, χάλκινο εγχειρίδιο	Νεοανακτορική περίοδος
Φαιστός, «Νέο Ανάκτορο»	Δωμάτιο 50	Μνημειώδης κασέλα κάτω από το δάπεδο	115 και πλέον άωτα κωνικά κύπελλα, τριποδικό σκεύος, προχυτικά, οστά ζώων, πυρήνες ελιάς, κάρβουνα	ΥΜ ΙΒ
Αρχάνες, «Ανακτορικό Κτήριο»	Χώρος 9 (Κλιμακοστάσιο)	Κιβωτιόσχημος αποθέτης - "βόθρος"	15 άωτα κωνικά κύπελλα	ΥΜ Ι
Νίρου Χάνι, «έπαυλη»	Ιερό Διπλών Πελέκεων	Κιβωτιόσχημος αποθέτης κάτω από κατώφλι	Πλήθος άωτων κωνικών κυπέλλων με ελαφρόπετρα και κάρβουνα	ΥΜ ΙΒ
Ζάκρος, «ανάκτορο»	Κάτω από την αυλή, στη θεμελίωση εξωτερικής τοιχοδομίας της Αποθήκης ΙV	Τετράγωνη υπόγεια κόγχη από πλακοειδείς λίθους	31 άωτα κωνικά κύπελλα, κύσθος με ωσειδές σώμα, οστά προβάτου, κονιάματα, παλαιοανακτορικά και νεοανακτορικά όστρακα	ΥΜ ΙΒ
Ζάκρος	Λάκκος Αγίου Αντωνίου	Δευτερογενής απόθεση από εκκαθάριση σημαντικού κτηρίου, τμήμα της οποίας ερμηνεύεται ως εγκαινίο του Νέου Ανακτόρου	Πήλινα αγγεία, κυρίως πόσης και μετάγγισης, λίθινα αγγεία και εργαλεία, λίγα χάλκινα αντικείμενα, 19 πήλινοι λύχνοι, υφαντικά βάρη, μικρογραφικά αγγεία	ΥΜ Ι
Κνωσός, «ανάκτορο»	Αίθουσα Θρόνου, Δωμάτιο 46α	Ρηχός λάκκος κάτω από το δάπεδο και μεσοτοιχία	239 αχρησιμοποίητες λεπίδες οψιανού	Τελική Ανακτορική περίοδος

απλοϊκή πεποίθηση κάποιων σύγχρονων παραδοσιακών πολιτισμών ότι τα σπίτια πρέπει να «τρέφονται», όπως οι ζωντανό οργανισμοί, γι' αυτό και τοποθετούνται στις βάσεις των κίωνων τους προσφορές.³⁹ Παρεμφερείς απόψεις έχουν διατυπωθεί από τον Fox,⁴⁰ ο οποίος χαρακτηρίζει τα κτήρια ως ζωντανές «οντότητες» που υπόκεινται

στις δικές τους διαβατήριες τελετουργίες, τον Gell⁴¹ που κάνει λόγο για την «εμφύχωση» των μεσαιωνικών εκκλησιών με την τοποθέτηση ιερών λειψάνων στο εσωτερικό τους και την Tringham⁴² που υποστηρίζει ότι ακόμη και ένα κατεστραμμένο ή εγκαταλελειμμένο σπίτι εξακολουθεί να «ζει» ως «συσκευή μνήμης» (*mnemonic device*). Κάτω από

9. ΥΜΒ αποθήτης θεμελίωσης στο Δωμάτιο 50 του ανακτόρου της Φαιστού (Boulotis 1982, Tafel 14:3, 4).

αυτό το πρίσμα, οι κτηριακές εναποθέσεις αποτυπώνουν σχέσεις που εμπυχώνουν, ενδυναμώνουν και προστατεύουν τα κτήρια ενώ πρακτικές όπως η μαγεία τα προφυλάσσουν, επιβεβαιώνοντας τις καλές σχέσεις ανάμεσα στον άνθρωπο και τα οικοδομήματά του με τη φύση και τις Ανώτερες Δυνάμεις που προϋπήρχαν και θα εξακολουθούν

να υπάρχουν επηρεάζοντας τις ζωές όλων.⁴³ Παρεμφερείς στρατηγικές επιβίωσης και αυτοσυντήρησης θεωρούνται η αδιάλειπτη κατοίκηση μίας περιοχής και η ενσωμάτωση τμημάτων από παλαιότερα κτήρια στον οικοδομικό ιστό των νεότερων, πρακτική που υποτίθεται ενισχύει τους δεσμούς με το φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον, διαφυλάσσοντας παράλληλα την ιστορική μνήμη.⁴⁴

10. Αποθήτης θεμελίωσης με υπολείμματα συμποσίου κατά χώραν στο ανάκτορο του Γαλατά (Ρεθεμιωτάκης 1999, εικ. 15).

Αντί επιλόγου

Κοινός άξονας των παραπάνω ερμηνευτικών προτάσεων θα μπορούσε να είναι η πιθανή λειτουργία των αποθετών θεμελίωσης ως ιδιαίτερων «μικρότοπων» με θησαυρισμένες τις μνήμες και τα, ατομικά ή συλλογικά, βιώματα αλλά και συναισθήματα από την ανέγερση ή ανακαίνιση ενός οικοδομήματος.⁴⁵ Το σχετικό τελετουργικό θα μπορούσε ακόμη να ενταχθεί στις αισθητηριακές εκείνες μνημονικές πρακτικές που συνεισφέρουν στην παραγωγή, αναπαραγωγή και μνημόνευση μακράς διάρκειας ιστορίας,⁴⁶ ενισχύοντας τη βιωματική (εν)συναίσθηση και καθιέρωση των κτηρίων και μαζί της κοινής καταγωγής και συνέχειας.⁴⁷

ABSTRACT

“Moments in time”

A review of Minoan foundation deposits

Dr. Christina Papadaki

Archaeologist

Themes in Archaeology Magazine 2017, 1(2): 224-235

The article draws upon the evidence for Minoan “foundation deposits” whilst refers to their terminology and interpretation issues. As Hunt (2006, 128) points out *...foundation rituals were not isolated cult practices, but belonged to a cultic Koine that existed throughout the ancient Mediterranean...* It seems that “foundation deposits” marked the initiation and consequently the consecration of a building’s life, usually through sacrifice and prayer, as well as the ritual burial of the “sacrificial offerings” within the main “corps” of the building itself.

Key words: foundation deposits, foundation rituals, sub / under – in floor deposits, in wall / between wall contexts

Σημειώσεις

1. Το άρθρο προέρχεται από σχετικό κεφάλαιο της διδακτορικής μου διατριβής με τίτλο *Αποθέτες κεραμικής. Εννοιολογικός προσδιορισμός, τυπολογία και σημασία για τη λειτουργία της ζωής των κοινοτήτων, κατά τη 2η χιλιετία π. Χ. στην Κρήτη*. Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή Λ. Πλάτωνα για την πολύτιμη βοήθειά του σε όλα τα στάδια της έρευνας, καθώς επίσης τον καθηγητή Π. Κουσσούλη, την Α. Κάντα και την Κ. Γκαλανάκη για τις παρατηρήσεις τους στο κείμενο.
2. Hunt 2006, 16-20.
3. Για την τελετουργική θεμελίωση των πόλεων, βλ. Woodward, Woodward 2004.
4. Ellis 1968, 1.
5. MacGillivray, Sackett, Driessen 1999, 64.
6. Ellis 1968, Herva 2005.
7. Russell, Martin, Twiss 2009, Driessen 2010.
8. Beilke - Voigt 2005, Gebell 2002, Hunt 2006, 16 και σημ. 40, 41, 42, 46, 47.
9. Φραγκούλης 2004, 253.
10. Hunt 2006, 16.
11. Hunt 2006, 11 και σημ. 22.
12. MacGillivray, Sackett, Driessen 1999, 64, Hatzaki 2009, 19.
13. Ιωαννίδης 1982.
14. Kapelrud 1963, Ellis 1967 και 1968, Ambos 2004, Nakamura 2004.
15. Montet 1960, Weinstein 1973, Greenwell 2005.
16. Boulotis 1982, Μπουλώτης 1985.
17. βλ. και Παλυβού 2015.
18. Gell 1999.
19. Όπως ο αποθέτης στο «Δωμάτιο με τις Λεκανίδες» (Evans 1902-1903, 94-98, Panagiotaki 1998, 1999) και τα «Ιερά Θησαυροφυλάκια» (Evans 1928, 810-811, fig. 529, 1930, 4, Panagiotaki 1999, 71-73) στο «ανάκτορο» της Κνωσού καθώς και ο αποθέτης θεμελίωσης της Νότιας Οικίας, επίσης στην Κνωσό (Evans 1928, 373-374). Αξίζει να σημειωθεί ότι στο κόνιαμα τοιχοποιίας ενός ΥΕ III οικοδομήματος στην Ασίνη είχε ενσωματωθεί περιδέραιο από ψήφους υαλόμαζας (Frödin, Persson 1938, 310, fig. 215).
20. Hunt 2006, 130 κ. ε.
21. Weinstein 1973, 237-238, 250-251, 326-327, 329, 332, 336, 368-371, Hunt 2006, 136-141.
22. Ellis 1968, 131-139.
23. Ellis 1968, 132-133, 137, 141.
24. Montet 1960, 177, Ellis 1968, 138-140.
25. Hunt 2006, 190-191.
26. Παπαδάκη 2014, 28-120.
27. Nakamura 2004.
28. Nakamura 2004, 12-13.
29. Rollefson 1986, Garfinkel 1994.
30. Gebell 2002, 129.
31. Gebell 2002, 129-130.
32. Gebell 2002, 130, Nakamura 2004, 13-15.
33. Nakamura 2004, 18.
34. Wiggermann 1992.
35. Gell 1999.
36. Herva 2005, 215.
37. Herva 2006, 223.
38. Herva 2005, 215-216, 2006, 223, 229-230, Driessen 2010, 44-46.
39. Kirch 2000, 105, Herva 2006, 230, Driessen 2010, 45.
40. Fox 1997, 485.
41. Gell 1998, 142-143.
42. Tringham 2000, 124.
43. Herva 2005, 224-225 και 2006, 223, 229-230, για τα όρια της οικολογικής προσέγγισης βλ. Herva 2006, 235-236.
44. Herva 2005, 224, βλ. επίσης Russell, Martin, Twiss 2009 με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία, Driessen 2010, 46, Hamilakis 2010.
45. Χαμηλάκης 2015, 196.
46. Χαμηλάκης 2015, 196.
47. Χαμηλάκης 2015, 196-202.
48. Η κατάταξη των αποθετών είναι χρονολογική.

Βιβλιογραφία

- Ambos C., *Mesopotamische Baurituale aus dem 1. Jahrtausend v. Chr.* Dresden: ISLET, 2004.
- Beilke - Voigt I., The "sacrifice" in the archaeological record. Studies on the so - called foundation deposits, ritual deposition and burials on prehistoric and early historic settlements in northern Germany and Denmark, *Berliner Archäologische Forschungen* 4, 2005.
- Betancourt P. P.: "Minoan Art and Archaeology", in *From the land of the Labyrinth: Minoan Crete, 3000-1100 B. C.*, vol. II Essays, 56-60, 2008.
- Boulotis C., "Ein Grundungsdepositums im Minoischen Palast von Kato Zakros. Minoisch - Mykenische Bauopfer", *Archäologisches Korrespondenzblatt* 12, 153-166, 1982.
- Bronowski, J., Μαγεία, Επιστήμη και Πολιτισμός (μετάφραση: Ζ. Δρακοπούλου), *Εποπτεία* 90, 435-468, 1984.
- Driessen J., "Spirit of Place. Minoan Houses as Major Actors" in Pullen D. J. (ed.), *Political Economies of the Aegean Bronze Age*, 2010, Oxford, 35-65.
- Ellis R. W., *Foundation Deposits in Ancient Mesopotamia*. New Haven and London: Yale University Press, 1968.
- Evans A. J., "The Palace of Knossos", *BSA* 9, 1902-1903, 1-153.
- Evans A. J., *The palace of Minos at Knossos*, II, parts I & 2. London: Macmillan, 1928.
- Fox J., "Playing with power: ballcourts and political ritual in southern Mesoamerica", *Current Anthropology* 37 (3), 1997, 483-509.
- Frödin O., Persson A. W. *Results of the Swedish Excavations 1922-1930*, Generalstabens litografiska anstalts Förlag, 1938.
- Garfinkel Y., "Ritual Burial of Cultic Objects: The Earliest Evidence", *Cambridge Archaeological Journal* 4:2 (October 1994), 159-188.
- Gebell H. G. K., "Walls. Loci of forces", in Gebell H. G. K., Hermansen D., Hoffmann J. (eds.), *Magic Practices and Ritual in the Near Eastern Neolithic: Studies in the Near Eastern Production, Subsistence, and Environment* 8, 2002, 119-132.
- Gell A., *Art and Agency: An Anthropological Theory*. Oxford, 1998.
- Gell A., «Τεχνολογία και Μαγεία», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 73 (Δεκέμβριος 1999), 26-31.
- Graf F., *Η Μαγεία στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα*, Χανιώτης Α. (επιμέλεια), Μυλωνόπουλος Γ. (μετάφραση), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2004.
- Greenwell D., "Ancient Egyptian Temples: The Foundation Ceremony and Foundation Deposits," *The Ostrakon, The Journal of the Egyptian Study Society*, vol. 16, no. 2 (summer 2005), 3-6.
- Hamilakis Y., "Recollecting the fragments: archeology as mnemonic practice", in Lillios K., Tsamis V. (eds.), *Material Mnemonics: Everyday Memory in Prehistoric Europe*, 2010, Oxford: Oxbow, 188-199.
- Hatzaki E., "Structured deposition as ritual action at Knossos", in D' Agata A. L., Moortel van de A. (eds.), *Archaeologies of Cult. Essays on Ritual and Cult in Crete in Honor of Geraldine C. Gesell*, Hesperia, Supplementary 42, American School of Classical Studies at Athens 2009, 19-30.
- Herva V. P., "The Life of Buildings: Minoan Building Deposits in an Ecological Perspective," *Oxford Journal of Archaeology* 24, 2005, 215-27.
- Herva V. - P., "Marvels of the system. Art, perception and engagement with the environment in Minoan Crete" *Archaeological Dialogues* 13 (2) 221-240, 2006, Cambridge University Press.
- Hunt G. R., *Foundation Rituals and the Culture of Building in Ancient Greece*, Ph.D., University of North Carolina at Chapel Hill, 2006. Kapelrud A. S., "Temple building, a task for Gods and Kings", *Orientalia* 32, 519636-62.
- Kirch P. K., "Temples as "Holy Houses": The transformation of ritual architecture in traditional Polynesian societies", in Joyce R. A., Gillespie S. D. (eds.), *Beyond Kinship: Social and Material Reproduction in House Societies*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000, 103-114.
- MacGillivray S., Sackett H., Driessen J., "“Aspro Pato” A Lasting Liquid Toast from the Master-Builders of Palaikastro to their Patron," in Betancourt, et al. (eds.) *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters his 65th Year*, Vol. 2, 1999, 465-467. Liège and Austin: Université de Liège and University of Texas at Austin.
- Montet P., "Le rituel de fondation des temples", *Comptes rendus des séances de l' Académie des Inscriptions et Belles - Lettres*, Année 1960, Vol. 104, Numéro 1, 1960, 172-180.
- Nakamura C., "Dedicating magic: Neo-Assyrian apotropaic figurines and the protection of Assur", *World Archaeology* 36, 2004, 11-25.
- Panagiotaki M., "The Vat Room Deposit at Knossos: The Unpublished Notes of Sir Arthur Evans," *BSA* 93(1998), 167-184.
- Panagiotaki M., *The Central Palace Sanctuary at Knossos*, London: The British School at Athens, 1999.
- Rollefson G. O., "Neolithic Ain Ghazal (Jordan): ritual and ceremony, II" *Paléorient* 9 (2), 1983, 29-38.
- Russell N., Martin L., Twiss K. C., "Building memories: commemorative deposits at Çatalhöyük", *Anthropozoologica* 44 (1), 2009, 103-128.
- Tringham R., "The Continuous House", in Joyce R. A., Gillespie S. D. (eds.), *Beyond Kinship: Social and Material Reproduction in House Societies*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2000, 115-134.
- Vianello A., "Minoan foundation deposits of Palatial period", στο *Περλήψεις 11ου Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 2011, 228.
- Weinstein J., "A foundation deposit tablet from Hierakonpolis", *Journal of the American Center in Egypt*, vol. 9 (1971-1972), 133-135.
- Weinstein J. *Foundation Deposits in Ancient Egypt*, Ph.D., University of Pennsylvania, 1973.
- Whitelaw T., «Ἄωτα κύπελλα» / «Λοπάδια και κύπελλα», στο Καρέτσου Α., Ανδρεαδάκη - Βλαζάκη Μ., Παπαδάκης Ν. (επιμ.), *Κρήτη - Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών*, Ηράκλειο, 2000, 198-199.
- Wiggermann F., "Mythological foundations of Nature", in Meijer D. (ed.), *Natural phenomena, their meaning, depiction and description in the Ancient Near East*, Amsterdam, 1992, 279-306.
- Woodward P., Woodward A., "Dedicating the town: urban foundation deposits in Roman Britain", *World Archaeology*, 36:1, 2004, 68-86.
- Ιωαννίδης Α., «Θεμελίωση του σπιτιού και οι διαφορές στην αντίληψη του χώρου», *Αρχαιολογία* τ. 2 (Φεβρουάριος 1982), 8-9.
- Κακριδής Ι. Θ. (επιμ.), *Ελληνική Μυθολογία*, Αθήνα, 2013.
- Μπάνου Ε., «Ενεπίγραφα κύπελλα», στο Καρέτσου Α., Ανδρεαδάκη - Βλαζάκη Μ., Παπαδάκης Ν. (επιμ.), *Κρήτη - Αίγυπτος*, Ηράκλειο, 2000, 196.
- Μπουλώτης Χρ., «Μινωικοί αποθέτες θεμελίωσης», *Πεπραγμένα Ε' Κρητολογικού Συνεδρίου*, (Άγιος Νικόλαος 1981), τ. Α', 248-257, Ηράκλειο 1958.
- Μπουλώτης Χρ., «Στοιχεία μαγείας στη μινωική Κρήτη», *Αρχαιολογία* τ. 20 (Αύγουστος 1986), 8-15.
- Παλυβού Κλ., «Το τραύμα στην αρχαιολογική του εκδοχή», www.archaiologia.gr, 29-6-2015
- Παπαδάκη Χρ., Αποθέτες κεραμικής: εννοιολογικός προσδιορισμός, τυπολογία και σημασία για τη λειτουργία της ζωής των κοινοτήτων κατά τη 2η χιλιετία π. Χ. στην Κρήτη, Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2014.
- Ρεθεμιωτάκης Γ., «Γαλατάς» *ΑΔ* 1999, 851.
- Φραγκούλης Α., *Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής*, Αθήνα: Πατάκη, 2004.
- Χαμηλάκης Γ., *Η αρχαιολογία και οι αισθήσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, 2015.